

Hihetetlen szorgalma és munkabírása mellett is csak kevés időt tudott szakítani, hogy önfelédten tudjon családi körben foglalatoskodni, de ha mégis sikerült, akkor nagyon jókedvűen kapcsolódott be a társasjátékokba, labdázásba vagy egyéb hasonlóba.

Családtagjait mindenkinél jobban szerette, és műveinek egy része családi kapcsolatait idézi fel emlékezetünkben. Így sokat járt Békés megyében lakó hűgához, ahol népdalokat is gyűjtött, és a Vésztő környéki népdalokban szereplő Varga Julcsát, Garzó Pétert és társait személyesen is ismertem. Ugyancsak innen ered az „Éjszaka zenéje“, amelyben a csendes alföldi tájban hallható békák hangversenyét és egyéb sejtelmes zajokat örökítette meg édesapám.

A családot mindennél fontosabbnak tartotta, a családi ünnepekről sohasem feledkezett meg; édesanyját a rendszeres látogatásokon kívül születésnapján mindig különös figyelemmel köszöntötte fel, és a legnagyobb elfoglaltsága mellett is — ha távol voltunk egymástól —, pontosan és részletesen hosszú levélben emlékezett meg születésem napjáról.

Utolsó levelét is 1941-ben ebből az alkalomból írta, a háború — melyet annyira gyűlölt, és a halál, melyet annyira szeretett volna későbbre tolni, a továbbiakban megakadályozta.

Amerikába való távozása igen sok gondot okozott neki, hiszen szándéka egyáltalán nem az emigráció volt, mert hazájától nem akart elszakadni. Éppen ezért csak a legszükségesebb holmiját vitte magával, de utolsó budapesti lakását még hosszú ideig fenntartotta, és az egyre ritkábban érkező levelei mindegyikében volt utalás a hazatérés megvalósítására, illetve annak nehézségeire. Szándékát már nem valósíthatta meg.

Apám 1945-ben hazájától távol halt meg. Sem halálát, sem temetését nem láttam, ezért ma is úgy él emlékezetemben, mintha ma is és mindig közöttünk élne. Sokfelé ágazó tevékenységének eredménye hazájában is egyre jobban kiszélesedik, és emlékeinkben egyre inkább halhatatlanná válik.*

BARTÓK BÉLA

PALAEOLÓGUS JAKAB TANÍTÁSA A TÜRELMESSÉGRŐL

A reneszánsz felfedezte az ókor, a görög—római műveltség mély humanizmusát, a reformáció pedig belülről intézett támadást a vallás körülbástyázott intézményének hagyományai ellen, s egyben a polgárság első nagy rohama volt a feudalizmus megcsontosodott, fejlődést gátló intézményei, társadalmi hierarchiája és a valóságtól elszakadt ideológiája ellen. Erdélyben a reformációval meginduló erjedés már a XVI. század első felében megkezdődött, de az erők felsorakozása, a váltkozásokat hozó nagy

* Részletek az I.A.R.F. heidelbergi kongresszusán (VIII. 21.) elhangzott előadásból.

összecsapás a század közepére s a harc teljes kibontakozása a század második felére tehető.

Az erdélyi reformációnak egyik nagy — korlátai ellenére —, elévülhetetlen eredménye a 400 évvel ezelőtt, 1568. január elején Tordán tartott országgyűlés, mely a világon először mondotta ki a vallásszabadságot: „Ne szidalmaztassék senki az religióért senkitől az előbbi constitutiók szerint, és nem engedtetik ez senkinek, hogy senkit fogsággal avagy helyéből való priválással fenyegeßön az tanításért, mert az hit Istennek ajándéka...” A vallási harcoktól, türelmetlenségtől, az inkvizíció kegyetlenkedéseitől terhes Európában teljesen új hang volt ez, és olyan történeti cselekedet, mely a későbbi korok hírnöke lehetett, s ma is úgy tekinthetjük, mint értékes hozzájárulást az emberi társadalom fejlődéséhez.

Nem hallgathatjuk el e határozat korlátait sem, nemcsak azért, mert nincsen fény árnyék nélkül, hanem mert a történeti távlat megnövelte az árnyat, és bizonyos fokig elhomályosította a fényt. A határozat egyik hibája, hogy csak a reformációban inkább érdekelt magyar és szász lakosságot tartotta szem előtt, és figyelmen kívül hagyta az ország nagy tömegeit kitevő görögkeleti vallású románokat. A másik inkább tragédiája: alig egy évtizedig maradt érvényben, mert 11 év múlva a korszak egyik leghaladóbb alakja, Dávid Ferenc, a vallási türelmetlenségnek lett az áldozata.

Túl messze vinne azoknak a gazdasági, társadalmi, politikai és művelődési okoknak az elemzése, amelyek a tordai országgyűlés történelmi jelentőségű határozatának meghozatalához és annak egyoldalúságához vezettek, de nem kétséges, kihatása szinte azonnal megmutatkozott. Közvetlen eredménye az antitrinitarizmus gyors megerősödése, a városi és falusi iskolák szaporodása mellett az volt, hogy Erdély s különösen Kolozsvár csakhamar a kor haladó, más országokban üldözött személyeinek nemcsak találkozóhelye, hanem valóságos szellemi központja lett. Így került ide annak az időnek nagy gondolkodója és humanistája, Palaeológus Jakab, Sommer János, a cotnari-i latin iskola megalapítója, a Heidelbergből menekült Matthias Glirius és Adam Neuser, hogy csak a legfontosabbakat említsük. Ilyen körülmények között Dávid Ferenc mellett az erdélyi reformáció szellemi vezetői, a nyolcvanas évek első felében, éppen az ide menekült idegenek, elsősorban Palaeológus Jakab és Sommer János lettek.

Palaeológus, a XVI. század második felének ez a markáns személyisége, tanításai és könyvei révén nemcsak az erdélyi antitrinitárius mozgalomra, hanem a csehországi, lengyelországi, sőt a litvániai reformációra is nagy hatással volt. Az a jelentős szerep, melyet a közép- és kelet-európai reformációban betöltött, ad magyarázatot arra, hogy az utóbbi évtizedben miért jelent meg mindazokban az országokban, ahol hosszabb ideig tevékenykedett — annyi, zeklatott életének, gazdag munkásságának eddig ismeretlen szakaszait és területeit feltáró tanulmány. Ezek közül a legjelentősebb a Pirnát Antalnak *Die Ideologie der siebenbürger Antitrinitarier in den 1570-er Jahren* (Budapest, 1961) címen kiadott tanulmánykötete, továbbá a prágai R. Dostálová-Jenistová, Jakob Palaeológus című tanulmánya (*Byzantinische Beiträge*. Berlin, 1964). Újabb életrajzi adatokat szolgáltat a hazai kutató, Gustav Gündisch, *Zum siebenbürgischen Aufenthalt des Jakobus Palaeologus* című munkája (*Revue des*

Études Sud-Est Européennes, IV. 1966). Nem kevésbé értékesek a rávonatkozó újabb osztrák és lengyel tanulmányok.

Palaeológus Jakab, az utolsó bizánci császári dinasztia egyenes lezármazottja, Khiosz szigetén született a XVI. század első felében, feltehetően 1528-ban. Ifjúkorában Itáliába hajózik, és a domokosrend tagja lesz. Itt alapos teológiai kiképzésben részesült, de nem kétséges, hogy a bizánci műveltség hagyományaival már a szülői házban megismerkedett. A katolikus egyházzal korán összeütközik, és haladó nézeteiért az inkvizíció 1560-ig négyszer mond ki ellene ítéletet, de mindannyiszor megmenekül. Utoljára távollétében, in effigie elégetik. Ezután Prágában tűnik föl, ahol Ferdinánd császár védelmét élvezi, sőt a császári udvartól évi járadékot kap 1571-ig. Prágában tagja annak a humanista körnek, mely befolyását összeköttetései révén egész Kelet-Európára kiterjesztette. Erdélyi kapcsolatainak első biztos adata Dávid Ferencnek 1570. november 29-én hozzá intézett levele, amelyben az itteni vallási nehézségekről panaszkodik, és segítséget kéri. Hogy Erdélybe mikor jött először, pontosan nem tudjuk. Egyes feltevések szerint már 1571. március 11-én részt vett a gyulafehérvári hitvitán. Bizonyos azonban, hogy a következő év februárjától kezdve rövidebb-hosszabb megszakításokkal 1575 őszéig családjával együtt Erdélyben, főként Kolozsvárt tartózkodik. Sommer 1573-ban bekövetkezett halála után a kolozsvári unitárius iskola igazgatója lett.

Erdélyből többször utazik Lengyelországba és Prágába, majd 1573 tavaszán Törökországba megy. Ütközben felkeresi a havasalföldi vajdát, a konstantinápolyi pátriárkát, tárgyalásokat folytat török vezetőkkel, és szülőföldjét, Khioszt is meglátogatja. Visszatérve részletes beszámolót küld az osztrák császári udvarnak. Ezért azután egyesek úgy vélik, hogy utazása fontos diplomáciai küldetésnek, a császár részéről jött megbízatásnak tekinthető, mások szerint tulajdonképpen megbízója az unitárius erdélyi trónkövetelő, Békés Gáspár volt, aki a töröknek Erdéllyel kapcsolatos magatartását szerette volna kipuhatolni. 1575 első felében családjával a befolyásos unitárius főurakhoz, a Gerendi testvérekhez megy, a Szeben melletti Alczina községbe. Itt halt meg leánya, Despina, kinek emlékére 1575. szeptember 1. keltezéssel márvány sírkövet emelt, mely a község lutheránus templomában mindmáig fennmaradt. A kerelőszentpáli csata után Báthori határozottabban lépett fel az antitrinitáriusok ellen. Ezért itteni tartózkodása többé nem volt biztonságos, és 1575 őszén Prágába költözött. Életének utolsó évtizedét homály fedi, illetve személye körül sok ellenőrizhetetlen monda kering. 1581-ben először Baselben jelent meg Dávid Ferenc védelmében írott könyve. Talán ez keltette fel ismét az inkvizíció figyelmét, és valóban nemsokára le is tartóztatják, s 1585. május 23-án Rómában tűzhalállal végzik ki.

Palaeológus sok könyvet, tanulmányt, vitairatot, vallási drámát írt, amelyek a kor szellemének megfelelően főként teológiai tartalmúak, de ugyanakkor számos társadalmi, politikai, sőt gazdasági kérdést is felvetnek. Alkotó tevékenységének leggazdagabb szakasza éppen erdélyi tartózkodásának idejére esik. Nincs itt helyünk arra, hogy műveivel részletesen foglalkozzunk, haladó felfogásának szemléltetésére elegendő néhánynak a rövid áttekintése. A *De tribus gentibus* című művében, az üdv kérdése kapcsán, Lessinget megelőzve, s az ő Nathan der Weise-jára emlékeztetve,

a zsidók, keresztények és mohamedánok egyenlőségét hirdeti, ugyanakkor a vallási türelmességet a legfőbb erények sorába helyezi.

Alciznai tartózkodása idején írta *Theodoro Besae pro Castillione et Bellio* című védőiratát, melyben a Serveto halálát elítélő radikális francia reformátort veszi védelmébe. Ugyanott keletkezett a XVI. század egyik legérdekesebb fantasztikus regénye, melyben az ókor nagy írójának, Lukianosznak sziporkázó szellemességét a reneszánsz és a hagyományos vallásos szellem elemeivel fűzi egybe. Címe: *Disputatio scholastica*. Az elbeszélés az égben kezdődik: az Úr elnöklete alatt összeülő égi tanács álmélködva hallgatja a földről érkezett hírt, mely szerint ott az emberek hármasságát imádnak. Leginkább Jézus van felháborodva. Követ megy tehát a földre, és Jósiás, azaz János Zsigmond, üzenetet kap, hogy üljön össze a földi zsinat a kérdés megvitatására. Ianopolisba, azaz Kolozsvárra hívják össze a gyűlést. Ezen részt vesz a korszak valamennyi számottevő nagysága: a német és osztrák császár, az orosz cár, a török szultán, az angol királynő, a francia király, a pápa, a tatár kán, azután főurak, köztük a Gerendiek, Hagymásiak, főpapok, kereskedők, céhmesterek. Az első felszólaló Besa, őt követi Hunyadi Demeter, Paruta téziseivel, majd szót kérnek a pápák, VII. Gergely, VIII. Bonifác, a reformátorok, Lombardus, Zwingli, Kálvin, a középkor kiemelkedő személyiségei, Aquinói Tamás, Duns Scotus és mások. A központi kérdés a hármasság és az egység kérdése. Először a pápa háborodik fel azon, hogy egyszerű emberekkel, kereskedőkkel, kézművesekkel együtt kell részt vennie a gyűlésen. A fantasztikus regénynek, bár két kéziratban is ránk maradt (a Románia Szocialista Köztársaság Akadémiájának kolozsvári könyvtárában őrzött Thorockzai- és Lisznyai-kódexekben), sajnos, befejező része hiányzik. Mindenesetre alapos értékelése még a jövő feladata.

A végére hagytuk annak a műnek az ismertetését, amelyből az alább következő szemelvényt magyar fordításban adjuk: a *Catechesis Christiana*. Palaeológus ezt a terjedelmes művet (a Thorockzai-kódexben 1—311. lap) 1574 tavaszán írta. Tizenkét napig tartó vallásos dialógust tartalmaz, mintegy összefoglalva a szerző egész vallási és társadalmi felfogását. A dialógus résztvevői: Petrus és Paulus diákok, a pap, a kar, Sámuel, egy éppen Kolozsvárt tartózkodó zsidó kereskedő, a mexikói indián Telephus, aki Spanyolországba került, és onnan üzleti megbízatással küldték Kolozsvárra. A megbeszélés során szőnyegre kerül a hitújítás csaknem valamennyi kérdése, de nem marad ki a háború és a béke, az egyház és az állam, a kereskedelem, a vallási türelem, az ún. állami bankok szükségességének problémája sem.

A dialógus a klasszikus és reneszánsz elemek bizarr keveréke. A résztvevők kiválasztása sem véletlen: a szerző velük is egyrészt a tárgyhoz alkalmazkodik, mintegy konkrét személyeken akarja illusztrálni a zsidó, keresztény és nem keresztény népek kapcsolatát, s ezzel a türelmesség szükségét, másrészt kora problémáit igyekszik érzékeltetni. Új és eredeti a kar szerepeltetése: az ókori és reneszánsz dialógusoktól eltérően, ezzel a görög dráma hagyományait eleveníti fel, ugyanakkor azt is kifejezésre juttatja, hogy a hitújítás nemcsak a papok, a diákok, előkelők, hanem az egész nép ügye. A dialógusban szereplő pap a saját és Dávid Ferenc vonásait egyesíti: türelmes, bölcs, nagy tudású és ékesszóló. A

közölt szemelvény vallásos meze és terminológiája ellenére azért is figyelemre méltó, mert benne a korszak nagy problémái feszülnek. A mexikói Telephus szerepeltetése nemcsak érdekes, hanem Morus Tamás Utópiáját juttatja eszünkbe, és a XVI. század íróinál gyakran előforduló „nemes vadember“ típusát jeleníti meg, aki műveletlen ugyan, de az erkölcsi magatartás, bátorság és becsületesség szempontjából messze felülmúlja az európai „nemest“. Ugyanakkor figyelemre méltók Palaeológus alapos ismeretei a spanyoloknak Közép-Amerikában viselt dolgairól és az ott „fedezett“ népek életéről és vallásáról.

Nem hagyhatjuk szó nélkül a szerző történetfilozófiáját sem. A történelmet „az idők világító fényének“ nevezi, és ismeretét ezért tartja fontosnak, mert segítségével megtudhatjuk, hogy a társadalom, az egyház mikor és hol lépett tévutakra. A kereszténység kezdetben jó volt, de kiforgatták eredeti formájából, és emiatt a kezdethez, a kiindulási ponthoz kell visszatéríteni. Történetfilozófiája szakít ugyan a középkor misztikus elméleteivel, de az emberi boldogságot, mint bizonyos fokig Rousseau is, a régmúltba helyezi. Innen kiindulva magyarázza, természetesen vallási terminológiával és sokszor naivul, az egész emberiség egységes eredetét.*

BODOR ANDRÁS

CATECHESIS CHRISTIANA

Részlet a Kolozsvárt őrzött Thoroczkai-kódexből

A negyedik nap

A megbeszélés résztvevői: Samuel, a Pap, Paulus, A kar, Telephus.

SAMUEL: Uram, bocsásson meg nekem, mert a ma tartandó megbeszélésről semmiképpen sem akarok hiányozni, márpedig az alkalmatlan időben való elkötelezettségünk az idegenekkel szemben rendszerint terhes szokott lenni.

PAP: Gyülekezetünkben a pap háza, akárcsak egykor Rómában a néptribünöké, nyitva áll mindenki befogadására, és mindez kötelességünk, ami a hivatalhoz tartozik, sőt kellemes kötelességünk, hogy senki se érezze magát alkalmatlankodónak. Hiszen mi magunk is korai alkalmatlankodók vagyunk, és éppen azért jöttünk, hogy meghívjunk másokat is, és minden vágyunk az, hogy másoknak kedvében járjunk.

KAR: (Helyét elfoglalva.) Jó napot kívánunk.

PAULUS: Adjon az Isten nektek minden jót. Foglalatok helyet.

KAR: Ma nagy dolgokat akarunk hallani, és ezeknek elkezdésére e férfiúnk veled folytatott megbeszélése nyújtott alkalmat, amelyen véletlenül éppen jelen voltunk.

---

* Átvéve a Korunk 1968. 7. számából, 1057—1059. l.

PAULUS: Bizonyos kérdések megvitatásával még hátralékban vagyunk és most azokat kellene megvizsgáljunk.

KAR: A megegyezés alapján a mai nap minket illet meg, annál is inkább, mert mi kérjük ezt, akik többen vagyunk, mint ti, akik csak ketten vagytok. S minthogy számbelileg fölényben vagyunk, úgy illik, hogy beszélgetésünk és vizsgálódásunk sorrendjét illetően a miénk legyen az elsőség.

PAP: Jól van, no, véget vetek e vitának, mihelyt megtudom, hogy hogyan kényszerítettek a tegnapi megbeszélésre, és mindazt, ami hátralékban van, azzal együtt, ami most marad el, máskorra halasztom, mert bizony a mai beszélgetéseinkből sem fognak hiányozni az olyan kérdések, amelyek megvitatása elmarad.

PAULUS: Nem fárasztani akarunk téged, de arra kérünk, velük együtt, hogy a mai napot szenteld nekünk.

KAR: Ti a böngészésnél vagytok, mi a szünetben és fennáll a veszély, hogy munkánk késedelmet szenved. Ezért itt az ideje, hogy ki-ki elfoglalja a helyét, melyet fenntartott magának.

PAULUS: Történjék hát, ami hasznosabbnak látszik.

PAP: Úljetek rendbe és ha valakinek kétsége támad, hogy a felszólaló esetleg figyelmen kívül hagy valamit, tegyétek szóvá, nehogy az elmaradt kérdések száma még nagyobb legyen.

KAR: Telephus, minthogy az érdeklődés a te és bátyád dolgai felé irányul, átengedjük számodra ezt az előre elkészített helyet.

TELEPHUS: Tisztelendő Uram, én és a bátyám a spanyoloktól az utóbbi években leigázott Indiából valók vagyunk. És amint hazánkából, Mexikóból Spanyolországba, Valle Olivetanába hajóztunk, hogy mint rabszolgákat eladás végett közszemlére kitegyenek, hajótörést szenvedtünk, és nagyon kevesen, én egy gerenda segítségével, mások más módon egy olyan földre menekültünk, ahol kietlen nagy pusztaság volt. Menekülés közben arra is figyeltem, nehogy ez a kisebbik testvérem elmerüljön. Sok bolyongás után egy városba értünk, ahol jó emberek fogadtak vendégül, és nemcsak ruhát adtak, hanem sok éven át eltartásunkról is gondoskodtak. Közöttük volt egy, aki gyermekei mellett latin nevelőt tartott. Ez a nevelő azt hitte rólunk, hogy erről a féltékéről valók vagyunk, és hogy beszélni tudjon velünk, a rábízott gyermekekkel együtt minket is megtanított latinul. Így tanultuk meg azt a nyelvet, amely később olyan nagy hasznunkra volt. Sok időbe telnék, ha mindent részletesen el akarnánk nektek mondani: hogy milyen sokáig bolyongtunk és hányódtunk, milyen nagy veszélyekben forogtunk, míg végül oda eljutottunk. Ezeket majd máskor fogom elbeszélni. Azt azonban megjegyzem, mindenütt úgy éltünk, hogy noha nem voltunk keresztények, mégis mindenki azoknak tartott minket. És hogy hitelünk még nagyobb legyen, mindazt, amit más keresztényektől otthon vagy a templomokban láttunk, a legnagyobb szorgalmatossággal utánóztuk. Nem is kérdezte tőlünk senki, hogy milyen hitet vallunk. Az a tény, hogy idegenek voltunk, és baráti kapcsolatban álltunk azzal, aki a latin nyelv titkaiba beavatott, arról győzte meg az embereket, hogy mi is ugyanazt a hitet valljuk, melyet praeceptorunk. A valóságban mi sem keresztények nem voltunk, és azért sem törtük magunkat, hogy

valamennyire is megismerjük a keresztény hitet, mert azt láttuk, hogy mindenütt üldöztetéseket és kínzásokat kell elszenvedniök azoknak, akik azt vallják, amit hisznek, és nem azt, amit hinni látszanak. De amikor véletlenül ezekkel az urakkal hozzád jöttünk és hallottuk, hogy miket mondottál ennek a férfiúnak, aki itt ül velünk együtt, szomszédaink fülébe azt súgtuk, szíveskedjenek tőled egy napot kérni ezeknek megvitatására. Ugyanis előre azt mondtam, egy ilyen megbeszélés csak üdvös lehet számomra és bátyám számára, mert egész lelkemmel, annak minden érzésével előadásodon csüngtem. Most már tudod, ki vagyok, és hogy nincs semmi hitvallásom. A hallgatóság pedig itt ma tudja azt, amiről a tegnap még fogalma sem volt. Ám nem is tértem volna rá mindennek elmondására, ha e férfiúval tartott megbeszélésedből nem hallottam volna, hogy szerinted milyen sok reményünk lehet az üdvösség könnyű elnyerésére mind most, mind pedig mulandó testünk halála után.

KAR: Bizony, mi azt hittük, hogy te keresztény vagy.

PAP: Milyen a vallás nálatok és mit imádnak az emberek?

SAMUEL: Mondd kérlek, vannak-e nálatok zsidók? Milyen becsülete van a kereskedelemnek?

PAULUS: Tisztelik-e a tudományokat? Milyen erényt művelnek a leginkább?

TELEPHUS: Én és testvérem itt, Actius, népünkről részletesen csak annyit mondhatunk, amennyit róla gyermekkorunkban és ifjúságunk kezdetén megtudtunk. Mert miután a spanyolok meghódították, új erkölcsöket, szokásokat és törvényeket ismertünk meg és népünk intézményeiről csak mások elbeszéléseiből szerezhettünk tudomást. Mégis nagyon is emlékezetünkben marad, hogy népünk előtt a béke és a földművelés volt a legkedvesebb. Nem volt közöttünk háború, a vezetőket pedig olyan nagy tisztelet övezte, amelyhez hasonlót a Régi Világban sehol sem láttam. A mieink tisztelték a felkelő napot, nem mintha a nap lett volna az ő istenük, hanem, hogy azt, aki a napot küldte, hogy látni tudjunk és észrevegyük, mi van a lábunk előtt, a legnagyobb tisztelet illesse. A többi csillag és bolygó felkeltét nem méltatják figyelemre. A holdnak és a tűznek szintén megvolt a tisztelete, sőt áldozatot is szenteltek nekik. Mindenről, amit kedvesnek tartottak, szobrokat faragtak, képmásokat festettek, és ezeket otthon ki-ki külön is tisztelte. A mieinknek nem volt semmiféle hitvallása, kivéve azt, hogy a hit az emberi társadalom összetartó köteléke. Ezt a hitet mindaddig, amíg léteztek, a legodaadóbban ápolták. Hiszen miután szabadságunk elveszett, létük is megszűnt.

Kereskedelem, igenis van nálunk. Voltak vásárok, de adásvétele mindennek árucserével történt, nem pénzürmével. Amikor aztán hozánk jöttek a spanyolok, ők iskolákat nyitottak, új isteneket vezettek be, és arra törekedtek, hogy minden városban új, addig ismeretlen törvényszékeket létesítsenek. Mindebből azonban a legyőzöttek számára, mi, akik hazánk leigázása ellen saját testünkkel harcoltunk a spanyolokkal, csak két előnyt tapasztaltunk: látványosságul szolgáltunk nekik, és kijelentették előttünk, hogy a vallás szempontjából az Újvilág

erkölcsileg és törvényileg a régihez tétetik hasonlóvá. Az Isten azonban másképpen rendelkezett. Most pedig szeretném megtudni tőled, vajon komolyan készülsz arra, hogy a mi jelenlétünkben a férfiúval megvitasd a keresztény hit tételeit? Te ugyanis valahogy másképp határozta meg a keresztény hitet, mint ahogyan azt nálunk a spanyolok szokták tenni. Ők ugyanis azt állították, hogy a keresztényeknek egy Istenük van, de az mégis három. Akárcsak egy olyan öltözék, amely egy, és mégis három nyílása van. Vagy egy olyan férfi, aki ugyan egy, de mégis három feje van. Mindezt még sok mással tetézték, olyasféllekkel, amelyek nem voltak ínyemre, és ezért hamar kihulltak emlékezetemből. Mi otthon könnyen elfogadtuk azt a hitet, mely szerint egy az Isten, és azt az állítást is, hogy általa kel fel és nyugszik le a nap örök rendelés szerint, a hold és valamennyi, a föld körül keringő bolygó és állócsillag. A spanyolok, akik minél többet beszéltek, annál kevésbé hittünk, az istenekről nemcsak azt állították, amit elmondottam, hanem azt is mondották, hogy a lélek nem olyan alkotású, mely szerint a jó erkölcsökre irányulna, a száj egyáltalán nem kész minden órában az Istent imádni és az az ember, aki négyszögletes kalapot hord, néhány fitying ellenében minden bűntől feloldoz. Ez az állítás volt számunkra mindenek fölött a leggyűlöletesebb. Soha és sehol sem akartam e dolgokról bárkivel is tárgyalni és inkább arra törekedtem, hogy mindig kereszténynek tartsanak, mintsem vitába szálljak a keresztényekkel, mert eddig senkitől sem hallottam olyasmit, amiket te ezzel a férfiúval beszéltél.

PAP: Nehogy azt gondold, hogy amit neki itt elmondtam, komolytalan dolog volna. Ezeknek legnagyobb részéről ő maga is tudja, hogy benne van a szent iratokban, melyeket ő is tanulmányoz. A többi, amit hozzájuk fűztem, a valamikor végbement események történetéből merítettem. Mintha csak komolyan azt állítanám, te azért vagy most nálam, mert tudod, hogy nálunk vagy. Ugyanígy apád, nagybátyáid, őseid, mindegyik a maga idejében létezett, ámbár most nincsenek itt; komolyra fordítva a szót, amikről te látod, hogy vannak és megtörténnek, az eljövendő kor nem fogja látni, de megtudhatja azoktól, akik mesélik, mint ahogyan mi sem látjuk, amiket az előző kor látott, és amik valaha megtörténtek, mi azokat csak hallani és olvasni tudjuk. Mindazt, ami most végbemegy, a jövőben majd úgy mesélik el, mint ami a múltban volt. Továbbá a dolgok egyetlen valóságaként fogják elbeszélni azokat, amik történnek, megtörténtek, és készen állanak arra, hogy megtörténjenek, annak ellenére, hogy nem minden egyazon időben és a mi színünk előtt ment végbe.

TELEPHUS: Amiket mondasz, igazak, és könnyű az út, amely oda visz, ahová el szeretnék jutni.

PAP: Noha az írás-olvasás még ismeretlen volt, és nem maradtak fenn írott krónikák, amelyek tanúságot tehetnének az elmúlt, az őseinktől és elődeinktől látott, tekintetükkel átfogott eseményekről, akárcsak ti az Újvilágban három istent: a napot, holdat és a tüzet tiszteltétek, ugyanúgy nálunk a régi világban is megvolt a három, sőt a négy isten tisztelete, mert a pápa — ez a cseppet se lekicsinyelhető istenség — a legnagyobbak közé számított. Emiatt azután az írás-olvasás meg-

teremtette a történelmet, ezt a mindig az idők világosságának tartott tudományt, azért, hogy a jelen, vagyis az általunk látott események ismeretéről. az elmúlt, a régi: az általunk nem látott, de őseinktől jelenként szemlélt események felé fordítsuk figyelmünk, és azokat, amelyek az idők viszontagsága vagy az emberi erőszakoskodás következtében a feledés homályába merültek, vagy amelyeket idegen és hamis szín lepett meg, állítsuk vissza a régi fényükbe, hogy ismét olyanok legyenek, amilyenek akkor voltak, amikor keletkeztek és először látták őket. Vannak ugyanis bizonyos írott forrásaink, amelyek igen nagy részletességgel beszélnek ezekről a dolgokról. Így azután Isten segítségével lehetővé vált, hogy a kereszténységet illetően eljussunk odáig, ahol a kereszténység akkor volt, amikor keletkezett és amikor keresztények magukat ezzel a névvel kezdték jelölni. Azok azonban, akik magukat most vallják keresztényeknek, ha ezt a formát látják, vagy róla hallanak, nem ismerik el, hogy keresztény volna és nem tartják méltónak a „keresztény“ elnevezésre. Minket azonban kielégít, ha azokat hisszük és másokat is arra buzdítunk, hogy higgyék, amiknek hitében a test és a lélek egész üdvét helyezte az, aki az embernek üdvösséget adhatott. Nem sokat törődünk azokkal az emberekkel és az emberek azon fiaival, akikben üdvösség nem található, s a megadatott üdvösséget elnyerni és azt, amit Isten nem adott, megadni nem képesek.

TELEPHUS: Ezek nagyon is igaz dolgok, hiszen üdvösséget senki másnak nem adhat, ha önmaga annak híjával van. Márpedig az üdvösséget minden ember Istentől kéri, de nem kéré, ha az emberek között lennének némelyek, akik azt mind magunknak, mind másoknak meg tudnák adni. Ebből következőleg tehát az emberek számára az üdvösség egyes-egyedül attól származik, aki anélkül adhat bárkinek, hogy maga más üdvösségre szorulna.

PAP: Telephus, nem vagy nagyon távol az Isten országától. Bár csak olvasni is tudnál valamit, mert a sok olvasás nem kevésbé tanít, mint az ékesszóló oktató, és anélkül győzedelmeskedik az olvasó lelkén és vonja a maga véleményére, hogy szegyenkezést váltana ki belőle. Más formában ugyanis a legyőzetést nyugodt lélekkel senki sem szenved el, és nincsen olyan ember, aki a dicsőség pálmáját másoknak engedné át. De ha akarod — a tanulást nem szabad szegyenletesnek és lealázónak tartani —, én elmondhatom neked, mi volt egykor őseinknél a keresztény hit, és tőlük átvéve, miben áll az most nálunk. Megértheted belőle, hogy a keresztény hit más, mint aminek azok a spanyolok állították, akik a régi féltekeről hozzátok, az Újvilágban lakóhoz hajóztak.

TELEPHUS: Ezt hallottam. Mert, amint tudod, jelen voltam, amikor Sámuel éppén erre tanítottad.

PAP: Ha te nem vagy zsidó, akkor azok, amiket neki mondottam, rád nem vonatkoznak.

TELEPHUS: Mi az, hogy zsidó, én csak akkor értettem meg, amikor erre a féltekére hajóztam. A mi féltekénk végtelen világában erről az elnevezésről senki sem hallott, zsidót pedig soha senki sem látott.

És mivel éppen a körülmetelésről beszéltél, elmondom, hogy is van ez azoknál, akikkel együtt éltem. Amikor mint ifjak a szomszédságunkban levő tóban megfürödtünk, senkit sem láttam, aki körülmetélt lett volna, de észrevettem, hogy a mi testünk is olyan, mint a nálunk született spanyol ifjaké és azoké, akik velem együtt a hajótörésből a partra kiúsztak. Emiatt azután engemet is, bátyámat is mindig úgy tekintetek, mintha közülük valók lettünk volna, már annál is inkább, mert nem voltunk leányok.

PAP: Körülmetéltek az Újvilágban is vannak. Hogy nálunk a körülmetelés honnan származik, még bizonytalan. Feltételezhető, hogy népi szokás, akárcsak a mi féltekénken levő Ázsiában sok népnél. Nem hagyható figyelmen kívül, hogy a magukat körülmetelő népek Ázsia és Líbia határai mentén laknak. De ennek megvitatását hagyjuk másokra.

TELEPHUS: Az a tény, hogy nálunk a „zsidó“ név, valamint a „pogány“ ismeretlen, amellet bizonyít, hogy mi nem származunk Ábrahám nemzetségéből. Ezért a keresztény hitet nekünk másképpen kell magyaráznod, mint Sámuelnek, aki zsidó és Ábrahám igen tiszteletre méltó nemzetségéből származik.

SÁMUEL: Eszerint nemcsak egy, az üdvösségre vivő keresztény hit volna?

PAP: A hit az egyetlen, a nép azonban nem. Vajon nem fejtetem-e ki előtted, hogy különbséget kell tenni a között a nép között, amelytől az üdvösség szükségképpen származott, és a között, amely részesült benne, és a két népből a nekik juttatott egyetlen üdvösség miatt, az egyetlen hit által egy nép, egy egyház és egy ország lett? Vajon nem mást cselekszik-e az, aki a magáéból ad, mint az, aki azt kapja, amije neki nincs? Az előbbi a zsidók népe, az utóbbi a pogányoké...

TELEPHUS: Mint ifjú hallottam, hogy a spanyolok gyakran kérdezték embereinktől, honnan származtatja eredetét nemzetségünk, mert köztudomású dolog, hogy amióta létezik földünk, hozzánk sem tengeren, sem szárazföldön egyetlen idegen sem érkezett. A spanyolok ezért úgy vélekedtek, hogy mi önmagunknak voltunk szülőatyái, önmagunknak voltunk a fiai, mert annak semmi jele nincsen, hogy nemzetségünk máshonnan jött és megtelepült volna ezeken a helyeken.

PAP: Nem meglepő, hogy őseitokról nincsenek hagyományaitok, mert nincsen semmi történelmi feljegyzések sem arra vonatkozólag, hogy a régi időkben hány nép élt ottan, sem pedig a ti nemzetségekről. Nálunk is ugyanaz volna a helyzet, ha nem volnának évkönyveink, amelyekből a sokféle nép mesélni tud a különböző korokban élt elődeiről és őseiről, úgy, amint rólunk a történetírók külön-külön feljegyeztek. Mert életünk rövid, és ha azokat, amiket megtudunk, vagy amikről hallunk maguktól az események szemlélőitől, nem mesélnénk el olyanoknak, akiknek egyrészt emlékező képességük jó, másrészt erős az elhatározásuk, hogy a rájuk bízottakat az utódoknak átadják, akik ugyanazokat a javakat továbbadják az ő utódaiknak, vagy ha mindezeket nem őrizné meg az írás, akkor az egész történelmi hagyomány, vagyis

mindaz, amit láttunk és megtudtunk, megsemmisülne. Ha valamikor azokról, amelyekről érzékszerveink közvetítésével tudjuk, hogy léteztek, az emberek nem vennének tudomást, akkor hamarosan előállhatnának egyesek, és azt mondhatnák, hogy amit mi a legigazabbnak ismerünk, hamis. Amire én ki akarok lyukadni, az tulajdonképpen az, hogy honnan származtok, az lényegében nem fontos, mert bármely nép megállapíthatja, hogy legrégebb ősei szükségképpen a földből származtak, hiszen azt tapasztaljuk, hogy az emberi test a földben porlad el. Mégis a mi irataink szerint — a miénk, akiknek ősei, Telephus, a te őseidhez hasonlóan elsősorban pogányok, és amint megfigyelted, Európának, ennek a mélyen barázdált régi földrésznek a lakói nem egészen ostobák; a mi irataink szerint, amint mondám, amelyek először a zsidókéi voltak, és mi keresztények, miután a zsidókkal együtt egy államnak lettünk a tagjai, átvettük és mintegy eredetinek és igaznak nevezük őket — mindegyik nép legősibb elejét egyetlen, az első emberhez vezeti vissza, amelyből az egész emberi faj származott. Ezt az első embert nem valamelyik korábbi emberből, hanem a földből alkotta, és Ádámnak, vagy ha latinul akarnánk mondani, földnek nevezte el, mint-hogy szülőatyja a föld volt. Állítólag Ádám korában és az azt követő időkben az Isten olyan szoros kapcsolatban élt az emberrel, hogy barátságosabb kapcsolatot kívánni sem lehetett volna. Idővel azonban, ahogyan ez rendszerint történni szokott, a meghitt bizalmasság olyan elhidegülést szült, hogy az ember lenézte teremő Istenét, gyámoltóját, az embernek védelmezőjét, fenntartóját és atyját, mivel azonban isten nélkül élni nem tud és olyan istent, amelyet ne vetett volna meg, nem talált, magának isteneket és bálványokat kezdett csinálni, azoknak emberi érzéseket tulajdonítva, őket imádta otthon és a templomban. Számukra emberalakú szobrokat, képmásokat meg bálványokat emelt, férfiaknak és nőknek ábrázolta őket, különböző korúaknak, az emberi életkorhoz hasonlóan. Így alakult ki az istenek sokasága, noha a valóságban csak egy Isten volt. Ezt a sok istent, mindegyiket a maga külön szertartásával — és mivel később valamennyi nép külön isteneket, istennőket, szertartásokat és szentségeket alakított ki a maga számára, és mivel az emberek, azért is, mert sokáig éltek, azért is, mert közülük egy sem volt gyermektelen, és mert sok feleséget tartottak, elszaporodtak és sokaságukat egyetlen hely befogadni nem volt képes — minden tájra magukkal vitték. Így aztán az egyetlen Isten hagyománya kihalt és a később, néhány évszázad múlva született emberek azt gondolták, hogy az őseiktől kapott és a maguk csinálta isteneken kívül más isten nincsen. Mivel azonban az igazi Isten, aki mindeneket alkotott, nem szűnt meg gondoskodni róluk, hanem mindegyiket ellátta élelemmel és tudománnyal, noha lenézték és megvetették, és mivel megkönyörült rajtuk, elsőnek Ábrahámot, a mi Sámuelünk Ábrahámját választotta ki, és az ő nemzetségének atyjává téve, kinyilatkoztatta magát előtte és megparancsolta néki, hogy tartsa magát távol azoktól az istenektől, amelyek sehol sincsenek, tehetetlenek, semmik, olyanok, mint az emberi álmok, míg az Isten mindenütt jelen van, mindenható és szükség-

képpen létezik, és felszólította, hogy csak őt ismerje, őt tisztelje, és mint egyetlen és egyedülvalót fogja fel, megvetve az összes többi istent, azok képmásait és szobraikat.*

Az eredeti latin szövegből fordította
BODOR ANDRÁS

ADATOK DÁVID FERENC ÉLETRAJZÁHOZ

Az alábbiakban Dávid Ferenc tanulmányi éveiről és pályakezdéséről igyekszünk összefoglaló képet nyújtani. Az utóbbi időben felbukkant új adatok és a történelmi irodalom fényében követjük nyomon Dávid Ferenc 1545—1555 közötti életútját. Mivel ebben az évtizedben szász környezetben, majd német egyetemeken tanult, illetve élt, igyekeztünk kiaknázni e korra vonatkozó gazdag erdélyi szász történelmi dokumentációt is.

1. *Dávid Ferenc hazai iskoláztatása*

Dávid Ferenc tanuló éveiről és különösen hazai iskoláiról a szakirodalom eltérő véleményt nyilvánít. Jakab Elek¹ régebbi írókra támaszkodva azt írja, hogy hazai oktatása valószínűen a kolozsvári és Alba Iulia-i iskolában történt; mint Alba Iulia-i segédpap vagy tanár, a királyi helytartó (Martinuzzi) tanácsosával (Pesti Gábor) bizalmas viszonyban állott; Szinnyeai József szerint Dávid „iskoláit szülővárosában kezdte s talán Gyulafehérvárt végezte; 1547-ben a wittenbergai egyetem hallgatója volt; némelyek szerint a páduai egyetemen is tanult, de ez nem bizonyos“. Sokkal többet ír Dávid fiatal éveiről Horváth János: „Előbb szülővárosában, a ferenceseknél, aztán Gyulafehérvárt a káptalani iskolában tanult s itt pappá lett még Statileo (†1542) püspöksége alatt. Ugyanazon humanista körbe került itt, mint Kálmáncsehi. Itt vette fel, humanista divat szerint, apja keresztnéve alapján a Franciscus Davidis nevet, s abból magyarosította utóbb a „Dávid“ vezetéknevet. Luther iránti érdeklődése már itt felébredt, mikor az 1543-i egyházgyűlésen a brassói szász lutheristák Honter János magukkal hozott Apológiáját vitatták meg. Két gyulafehérvári kanonok, Medgyesi Ferenc és Pesti Gábor támogatásával csakhamar kimehetett Wittenbergbe, s négyévi ott-tartózkodás után már erasmista-lutheri szellemben kezdte meg tanítói és papi pályáját, és folytatta ugyane szellemben vagy nyolc esztendőn át“.²

* Átvéve a *Korunk* 1968. 7. számából, 1060—1064. l.